

УДК: 39.93/94

DOI: [10.52754/1694867X_2023_1\(2\)_7](https://doi.org/10.52754/1694867X_2023_1(2)_7)

**КЫРГЫЗДАРДЫН ЭЛДИК ДАРЫГЕРЧИЛИКТЕ “КУЧАЛА” ӨСҮМДҮГҮН
ПАЙДАЛАНУУСУ**

**ИСПОЛЬЗОВАНИЕ КЫРГЫЗАМИ В НАРОДНОЙ МЕДИЦИНЕ РАСТЕНИЯ
“ЧИЛИБУХА”**

THE USE OF THE PLANT "CHILIBUHA" IN FOLK MEDICINE BY THE KYRGYZ PEOPLE

Шайбек кызы Санталатхан

Шайбек кызы Санталатхан

Shaybek kyzy Santalatkhan

магистрант, Ош мамлекеттик университети

магистрант, Ошский государственный университет

master's student, Osh State University

Абдиева Айша Мухаматкуловна

Абдиева Айша Мухаматкуловна

Abdieva Aisha Mukhamatkulovna

окутуучу, Баткен мамлекеттик университети

преподаватель, Баткенский государственный университет

Lecturer, Batken State University

aysha.abdieva.1980@mail.ru

КЫРГЫЗДАРДЫН ЭЛДИК ДАРЫГЕРЧИЛИКТЕ “КУЧАЛА” ӨСҮМДҮГҮН ПАЙДАЛАНУУСУ

Аннотация

Маанилүүлүк. Бул макалада Фергана өрөөнүнүн түштүк-батыш аймагындагы кыргыздардын флораны дары катары таанып-билүүсү, анын ичинде күчала чөбүн адамдарды дарылоодо колдонулган элдик ыкмалары байыркы мезгилге таандык экендигин далилдеген маалыматтар белгиленди. Ошондой эле, жергиликтүү элдин табияттын дарылык каражаттарынын касиеттери өсүмдүктөрдүн ар кайсы бөлүктөрүндө ар түрдүү өлчөмдө кездешерин, кээ бир бөлүктөрүндө такыр эле жок болорун аңдап билишкендиги жөнүндө автор тарабынан жыйналган талаа материалдарынын негизинде берилди.

Ачык сөздөр: флора, дары өсүмдүктөр, күчала, табият, чекенденин ашы, элдик ыкмалар.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ КЫРГЫЗАМИ В НАРОДНОЙ МЕДИЦИНЕ РАСТЕНИЯ “ЧИЛИБУХА”

THE USE OF THE PLANT "CHILIBUHA" IN FOLK MEDICINE BY THE KYRGYZ PEOPLE

Аннотация

Актуальность. В данной статье приведены сведения, доказывающие, что кыргызские знания о флоре как о лекарстве, в том числе о народных методах, применяемых при лечении людей, относятся к древнейшим временам. Также на основе собранных автором полевых материалов показано, что местные жители осознали, что свойства природных лечебных средств содержатся в разном количестве в разных частях растений, а в некоторых частях они полностью отсутствуют.

Abstract

Relevance. This article provides information proving that Kyrgyz knowledge about flora as medicine, including folk methods used in treating people, dates back to ancient times. Also, based on the field materials collected by the author, it is shown that local residents realized that the properties of natural medicinal remedies are contained in different quantities in different parts of plants, and in some parts they are completely absent.

Ключевые слова: флора, лекарственные растения, энергетика, природа, кулинария, народные методы.

Keywords: flora, medicinal plants, energy, nature, cooking, folk methods.

Киришүү

Теманын актуалдуулугу: Дары өсүмдүктөрү - оорулардын алдын алуу жана дарылоо үчүн медицинада жана ветеринарияда пайдаланыла турган жапайы өсүүчү жана топ өсүүчү өсүмдүктөр. Дары өсүмдүктөрүнүн дарылык таасирлери алардын тамырларында, сабагында, жалбырагында, бүчүрүндө, топ гүлүндө, мөмөсүндө, уругунда, кабыгындагы биологиялык активдүү заттар-алкалоиддер, гликозиддер, сапониндер, флавоноиддер, кумариндер, эфир майлары, өңдөө заттары ж.б. мазмуну менен шартташкан. Өсүмдүктөр катмары өсүмдүктөрдүн көп түрлөрүнөн түзүлөт. Түздүктөн тоого канчалык бийик көтөрүлгөн сайын өсүмдүктөрдүн түрү көбөйөт [1, 15-б.].

Дары өсүмдүктөр, адамзаттын жашоосунда бир топ маанилүү орунду ээлери белгилүү. Айрым өсүмдүктөр медицинада жана элдик дарыгерчиликте үзгүлтүксүз пайдаланып келе жатат. Фергана өрөөнүнүн түштүк-батыш чөлкөмүнө караштуу Лейлек жергесинде кыргыздар XIX к. аягы - XX к. башында дары өсүмдүктөрдү негизинен Жети Көпүрө, Алтын Бешик, Тегирменти деп аталган жайлоолордон терип, дары катары пайдаланышкан. Бийик тоолуу жайлоолордо мөңгүлөр жай мезгилинде гана эригендиктен, дары чөп өсүмдүктөрү жай айында көгөрүп өсө баштаган. Кыргыздар дары чөптөрдү малга жедирип койбостон, аларды мал жайлоого чыкканча терип алганга аракеттенишкен [4].

Сырскоологон адамдарды дары чөптөрдүн эң эле белгилүүсү болгон күчала менен элдик ыкмада дарылоону төмөнкүдөй тартипте жүргүзүп келишкен:

Корольков аруму, күчаласы – Лейлек чөлкөмүндөгү Көк-Таш, Дейнөө, Төө-Жайлоодо өсүүчү көп жылдык уулуу өсүмдүк, даны топчуга окшош тегерек. Күчала Орто Азия элдеринде дары жана уу катары байыртадан бери кеңири колдонулуп келген. Сабагы жалгыз аяк же эки аяктуу, гүлүнүн өңү мала кызыл келет, жер шартына жараша шагылдуу жерде өскөндөрү майда, ал эми кара топурактуу жерлерде өскөнү чоңураак келет. Анын жалбырактары тамекиникине окшош келип, ортосунда кыпкызыл боткогу болот. Уругу катуу жаңгактай болуп, көбүрөөк жегенде көңүлдү айлантып кускуну келтиргендиктен орус эли “рвотный орех” деп атап коюшкан. Ал эми Фергана өрөөнүнүн түштүк-батыш кыргыздары күчаланы “жыландын макаси”, тажик элдери “күчала” деп аташкан.

Күчала эркек жана ургаачы болуп эки түргө бөлүнөт. Ургаачысы капчыгайлардагы жыш токойлуу жерлерде, эркеги бийик кыркалуу тоолордо, бөксө, бадалсыз, чөбү тайкы чыккан бел-аңыздарда өсөт. Эркек күчаланын гүлү караңгыда күйөт, данынын дарылык касиети күчтүү, ургаачысында андай касиет жок. Күчаланын ургаачысын тиш оору, баш оору сыяктуу жеңил-желпи ооруларга ичишкен. Эркек күчала адамдын жалпы органдарын, сөөктү, белди, муундарды бекемдейт. Кыргыздарда күчаланын даны, тамыры дары катарында колдонулган. Кыл табыптар балдардын көк жөтөлүнө анын гүлүн пайдаланган [2, 345-б.]. Баткен аймагында жашаган кыргыздар күчаланы 12 жашка чейинки жаш балдарга беришкен эмес. Жогору курактагыларга пайдаланышкан. Ал ашказандагы жараны, бел ооруларын айыктырган, төрөбөгөн аялдар колдонсо да натыйжа берген.

Күчаланы эрте жазда жалбырагы чыга электе же гүлдөп бышкан учурунда казып алып колдонсо дарылык касиети жогору болот. Күздө данын казып алып, көлөкө жерге 10-15 күн жайып (даны кургаганда көлөмүн жоготот), пияздай кылып кургатып алышкан. Чыныга сүт куюп жана бир аз суу куюп, күчаланын данын бир чымчым кырып, кайнатышкан. Күчаланы

кайнатканда даамы эрмен сыяктуу ачуу болот. Кээде бир чөйчөк (100 грамм) кайнак сууга салып, 15 мүнөт демдеп койуп, тамактан мурда бир күндө бир жолу ичишкен. Кыргыздар күчаланы сууга кайнатып, кымызга, бозого ачытып, узак оорудан күч-кубаты начарлагандарга, өнөкөт ооруларды дарылоого жана жалпы эле көңүл көтөрүү үчүн да пайдаланышкан. Күчаланын кырындысы буудайдын данынан чоң болбоосу керек, бул уулуу өсүмдүктү ашыгы менен ичкен адам тырышып калган, мындай учурда “күчала ичип тырышып калыптыр”, - деп айтышкан. Кээде ченеминен ашык колдонгондо ууланып, өлүмгө дуушар болгон. Койдун, баглан козунун этин кайнатып шорпо кылып курсакты тойгузуп, күчтүү тамактандырып ичиришкен. Кээде кичинекей темир сокуга анын тамырын жанчып, майдаланган күчаланы кайнак сууга бир малып алып, сүткө о.э. бозого, сууга кошуп ичишкен. Жөнөкөй ыкмасы, жүгөрүнүн данындай күкүмүн майдалап, жылуу суу менен да ичишкен. Бирок, 3-7-9 күн чеги менен пайдаланышкан. Сары ооруга, кан басымы жогорулаганда, жүрөк оорулууларга ичиришкен эмес. Ала (пес) оорусуна күчаланы майдалап, койдун майына кошуп аралаштырып сүйкөшкөн. Аялдар сыздан (медицинадагы аталышы цистит) болуп ооруганда да күчаланы пайдаланышкан. Күчаланын өз аты айтып тургандай эле күч алдырат, дагы бир аты - күчөткүч деп аталат.

Күчала жөнүндө: “..күчала-күч аласыз”, “күчаладай күчү бар”, деп эл ичинде айтылып келаткандай эле, “..эркекке күч берет, бел күчүнө кубат берет”, - дешип, кыргыздар балбандарды күрөшкө даярдаганда күчаладан аз-аздан кымызга кошуп беришип, каруусун күчкө толтурушкан. Күчала денени күчтөндүрүп, эркектердин бел кубатын арттырган. “Манас” эпосунда күчаланы күчтүү ачыткы, күчүн жогорулатуу максатында колдонулганы баяндалат:

Күчү кайтып калат деп,

Күчала туурап салдырган,

Алдырып келип арагын.

Күчтүү болсун арак деп,

Күчаладан салыптыр [3, 252-б.].

Ошондой эле, көтөн жараны (геморройду) дарылоодо күчаланын бир нас чегимдей (бир чымчым) бөлүгүн жанчып, чүпүрөккө салып көтөнгө коюшкан. Ошону менен бирге, күчаланын бир буудайдай бөлүгүн чай чыныга салып, ысык сууга демдеп ичишкен. Эгерде көтөн жара көтөн чучуктун ичинде болсо ичегини жууп тазалоо, бошотуу (медициналык тилде азыркы клизма) кылышкан.

Ушул жерден баарына белгилүү Геродоттун хаумаварга сактары жөнүндө жазган маалыматына токтоло кетүүнү эп көрдүк. Алар согушка киргенден мурда храмда жрецтер хаумадан даярдаган ичимдиктерди ичишкен. Бул чөптү хаумаварга сактары жашаган түштүк Кыргызстандан издеген жөндүү болот. Хауманы окуу китебинде (караңыз: Кыргызстандын жана дүйнөнүн тарыхы; 6-класстын окуучулары үчүн, Бишкек-2018, 11-бет) “чекенденин ашы” деп беришкен.

“Совет энциклопедиясынын 672-бетинде (1990) биз үчүн олуттуу маалымат бар “Хаумагаллюцинация берүүчү ичимдик. Ал адамдын кабыл алуусун өзгөртөт, мейкиндик жана убакыт өзгөрүлүп кабыл алынат. Сактар өгүздү курмандыкка чалып, хауманы майдалап, сүткө

аралаштырып ичишкен. Бул ичимдикти ичкен адам мас болот, көңүлү көтөрүлөт, кубат алат, коргонуу жөндөмү өсөт. Ал бактылуу уулдардын дүйнөгө келишинче күч берет. Аялдарга күйөө жана камкорчусун берет. Анын өңү сары алтынга окшош, бутактары илбериңки болот, даамы ачуу”. 1909-ж. инженер Н. Б. Кастальский тарабынан Самарканддын Биянайманынан табылган оссуарийде оң колуна соку менен сокбилек, сол колунда бир буум ыйык чөптү кармаган Хаума кудайы сүрөттөлгөн.

Чекенденин сырткы көрүнүшү илбериңки эмес, ал муунактуу жана түз ийнедей болуп өсөт. Ал уулуу, андан эфедерин алынат, адамды уктатып коё алат, кан тамырларды тарытат, адамды тынчтандырат. Ал эми хауманы ичкен сактар дүүлүгүп, аларга душмандын соккусу, айбаты, өлүм коркунучу да кадыресе нерседей көрүнүп, дүйнөлүк тарыхта эчен салгылашуулардагы эр жүрөк, чапчаң, чарчоону билбеген эл катары даңкы калган. Хаумду уу **коргошун, мездубана, мандрагора** чөптөрү менен салыштыруу, анын аларга окшобогон касиетинин бар экендигин көрсөтүүдө. Ошондуктан хаум чөбү – бул аймакта кеңири белгилүү күчала чөбү деп айтууга негиз бар.

Фергана өрөөнүнүн түштүк-батыш кыргыздары жогорудагы дары чөп өсүмдүктөрдү ар кыл ооруга билгичтик менен колдонуп келген. Табигый өсүмдүктөрдүн мааниси, адамдардын организминде тийгизген таасири туурасындагы маалыматтар, даярдоо жолдорунун жөнөкөйлүгү жана айырмачылыктары, ыкма-сырлары муундан-муунга оозеки өтүп келет. Унутта калып бараткан бул табигый дарыларды жазып калтыруу зарыл. Жаратылыштын бул дарыларынын азыркы фармацевтик каражаттардан зыяны азыраак экени талашсыз.

Колдонулган адабияттар

1. И. В. Выходцев, Е. В. Никитина, Растительность Киргизской ССР и её использование. Изд. АН Киргизской ССР, Фрунзе.1955. - 15 с.
2. С.Орозбаков, “Манас” эпосу. Т.Ш.- Фрунзе. 1981. 345-б.
3. С.Орозбаков, Манас. Фрунзе.: 1978. 428-б. 252-б.
4. Moldaliev, Z., & Ozdemir, H. (2023). Truths and misconceptions of the plants used in traditional medicine. *Bulletin of Osh State University*, (3), 1-7. https://doi.org/10.52754/16948610_2023_3_1

Маалымат бергендер

1. Бекаев Тургун 1948-жылы туулган, бөксө уруусунан, Исфана шаарынын тургуну.
2. Кадыров Абдунаби 1956- жылы туулган, найман уруусунан, Баткен шаарынын тургуну.
3. Абдиев Асан 1957-жылы туулган, кара молдо уруусунан, Лейлек районунун Самат айылынын тургуну.